

ОТОН ОТОНОВИЧ ЕЙХЕЛЬМАН — БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС І МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ

К. САВЧУК

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України)*

Заснований у 1834 р. Імператорський Університет Св. Володимира в Києві (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) має давні традиції викладання та дослідження міжнародного права. З ним була пов'язана науково-викладацька діяльність таких відомих представників дореволюційної доктрини міжнародного права, як: К. Неволін, В. Незабитовський, М. Ренненкампф, Р. Базінер, М. Кантакузін-Сперанський, П. Богаєвський, О. Жилін¹. Серед юристів, які працювали в Університеті Св. Володимира, однією з найбільш яскравих постатей був Отон Отонович Ейхельман. Він народився 27 квітня 1854 р. у Санкт-Петербурзі у сім'ї балтійських німців. Закінчив гімназію у м. Ревелі (тепер це м. Таллін, столиця Естонії). У січні 1873 р. він вступив на юридичний факультет Дерптського (Юр'ївського, зараз Тартуського) університету, який закінчив у 1875 р. з науковим ступенем кандидата прав, захистивши кандидатську дисертацію «Про міжнародно-правові зносини при Петрі Великому». У вересні 1876 р. він склав у Дерпті магістерський екзамен по кафедрі міжнародного

¹ Про науку міжнародного права в Університеті Св. Володимира див.: *Грабарь В. Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). — М., 2005. — С. 432–429; *Заблюцька Л.* Розвиток науки міжнародного права вченими Університету Св. Володимира // Український часопис міжнародного права. — 1993. — № 1. — С. 117–134; *Денисов В., Савчук К.* Розвиток науки міжнародного права в Україні у XIX — першій половині XX сторіччя // Українській щорічник міжнародного права 2008. — К., 2010. — С. 275–278; *Дмитрієв А. І., Дмитрієва Ю. А., Задорожній О. В.* Історія міжнародного права. — К., 2008. — С. 224–227. Вибрані твори представників київської школи міжнародного права були нещодавно перевидані в серії «Бібліотека кафедри міжнародного права» Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Див.: *Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира* : в 2 т. / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — К., 2004. — Т. 1 / В. А. Незабитовський, М. К. Ренненкампф, Р. І. Базінер. — 264 с.; *Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира* : в 2 т. / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін. — 456 с.

права, а 8 лютого 1878 р. захистив магістерську дисертацію на тему «Про військовий полон». Цього ж року він зайняв запропоновану йому посаду доцента державного та адміністративного права Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі. Продовжуючи займатися дослідженням законів та звичаїв війни, 13 квітня 1880 р. О. Ейхельман захистив в Університеті Св. Володимира в Києві докторську дисертацію на тему «Воєнне зайняття ворожої країни», після чого став екстраординарним професором кафедри державного та адміністративного права. У Ярославлі вчений пропрацював, однак, порівняно недовго, а з 1882 р. його життя та наукова діяльність були надовго пов'язані з Києвом. 9 квітня 1882 р. він був обраний екстраординарним професором кафедри найважливіших іноземних законодавств Університету Св. Володимира, а у 1884 р., після смерті В. Незабитовського, очолив кафедру міжнародного права, керівництвом якою здійснював більше 30 років. У 1905–1909 рр. О. Ейхельман був деканом юридичного факультету Університету. У 1907 р. йому було присвоєно звання заслуженого професора університету. Викладацьку діяльність в Університеті Св. Володимира О. Ейхельман поєднував з читанням лекцій в інших вищих навчальних закладах Києва. З 1908 р. по 1913 р. він був директором Київського комерційного інституту. Отон Ейхельман брав активну участь у громадсько-політичному житті Києва, будучи у 1898–1906 рр. гласним Київської міської думи. Після проголошення незалежності України у 1918 р. активно долучився до державотворчого процесу, віддавши свій багаторічний науковий і практичний досвід новій батьківщині. Сучасна українська дослідниця політико-правової спадщини О. Ейхельмана Ярина Турчин влучно зазначила з цього приводу, що «будучи німцем за походженням, він став українцем за покликанням»¹. У 1918–1919 рр. О. Ейхельман був членом Ради Міністерства торгівлі і промисловості та Міністерства закордонних справ, у 1920–1922 рр. — товаришем Міністра закордонних справ, брав участь у багатьох міжнародних переговорах української держави, зокрема з Радянською Росією у травні–жовтні 1918 р., та був членом урядової комісії Української Народної Республіки (УНР) з розробки проекту Конституції Української держави². Після остаточної поразки УНР та встановлення радянської влади в Україні вчений був вимушений емігрувати до Праги, де продовжив як науково-дослідницьку, викладацьку, так і громадсько-політичну роботу. У 1921 р. у м. Тарнові (Польща) був опублікований проект Конституції — основних державних законів УНР, що ґрунтувався на принципі народного суверенітету і федералізму. Як справедливо наголошується у вітчизняній політологічній літературі — він «пропонував в основу побудови демократичної конституційної української держави покласти ідеї федералізму з використанням поглядів М. Драгоманова та державно-правової практики США і Швейцарії»³. У Чехословаччині О. Ейхельман працював профе-

¹ Турчин Я. Б. Обґрунтування політико-правових передумов української державності та основних етапів її становлення в науково-теоретичних працях Отто Ейхельмана // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна «Питання політології». — 2009. — № 861. — С. 82.

² Детальніше про це див.: Турчин Я. Б. Життєвий шлях О. Ейхельмана: громадсько-політична та наукова діяльність [Електронний ресурс] // Сайт «politik.org.ua». — Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=24&c=608>

³ Турчин Я. Б. Розвиток української політико-правової думки у Чехословаччині // Вісник ХНУ імені

сором Українського вільного університету, Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі та Української господарської академії в Подєбрадах, викладаючи у цих вищих навчальних закладах курси міжнародного, адміністративного, торговельного права, історії державних конституцій, основ права, історії політичних вчень та історії філософії права та ін. Разом з іншими вітчизняними правознавцями, які опинилися в еміграції у Чехословаччині, О. Ейхельман бере активну участь у діяльності Українського правничого товариства в Чехословаччині. У 1924 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Помер Отон Отонович 21 лютого 1943 р. у місті Празі¹.

Міжнародно-правова спадщина цього видатного вченого охоплює значну кількість праць із різних проблем міжнародного права. Розпочавши свою наукову діяльність як дослідник права війни, він поступово перейшов до розгляду широкого кола питань, пов'язаних із різними аспектами історії міжнародного права та дипломатії, права міжнародних договорів, консульського права, загальних питань теорії міжнародного права, міжнародного приватного права. Також О. Ейхельман відомий як дослідник конституційного та адміністративного права².

Магістерська дисертація О. Ейхельмана «Про військовий полон»³, підготовлена ним невдовзі після схвалення проекту Брюссельської декларації щодо законів та звичаїв війни 1874 р., містила детальний огляд чинних на той час норм міжнародного права та національного законодавства Росії, що регулювали статус військовополонених. Докторська дисертація О. Ейхельмана «Воєнне зайнят-

В. Н. Каразіна «Питання політології». — 2009. — № 839. — С. 224.

¹ Про біографію та міжнародно-правові погляди О. Ейхельмана див.: *Грбарь В. Э.* Матеріали к истории литературы международного права в России (1647–1917). — М., 2005. — С. 435–437; *Левин Д. Б.* Наука международного права в России в конце XIX и в начале XX веков. — М., 1982. — С. 64–67; *Заблюцька Л. Г.* Ейхельман Отон Отонович // Юридична енциклопедія. — К., 1999. — Т. 2. — С. 320; *Денисов В. Н., Савчук К. О.* Ейхельман Отон Отонович // Антологія української юридичної думки. — К., 2004. — Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В. Н. Денисов, К. О. Савчук ; відп. редактор В. Н. Денисов. — С. 314–316; *Савчук К. О.* Отон Отонович Ейхельман — видатний представник київської школи міжнародного права // Часопис Київського університету права. — 2009. — № 3. — С. 236–241; *Турчин Я. Б.* Життєвий шлях О. Ейхельмана: громадсько-політична та наукова діяльність [Електронний ресурс] // Сайт «politik.org.ua». — Режим доступу : // <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=24&c=608>

² Див., зокрема: *Турчин Я. Б.* Внесок Отто Ейхельмана в розвиток українського конституціоналізму // Матер. міжвузівської наук.-практ. конф., присвяченої 100-річчю з дня народження Олега Ольжича. — Л., 2007. — С. 62–68; *Турчин Я. Б.* Принципи організації інституції виборів у науковій спадщині Отто Ейхельмана // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. пр. — Л., 2007. — Вип. 19. — С. 42–48; *Турчин Я. Б.* Отто Ейхельман: федеративна концепція українського державного будівництва // Національний вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. Гжицького. — Л., 2007. — Т. 9. — № 4(35). — Ч. 1. — С. 259–262; *Турчин Я. Б.* Отто Ейхельман про політико-правові підстави та шляхи реалізації української державності // Роль суспільно-політичних дисциплін у формуванні світогляду працівника ОВС : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 23 травня 2008 р.). — Л., 2008. — С. 207–210; *Турчин Я. Б.* О. Ейхельман про соціальну політику держави та принцип соціальної справедливості // Перспективи демократичного соціалізму в контексті загальноєвропейських і світових тенденцій : матер. Міжнар. наук.-теор. конф. — К., 2008. — С. 165–167; *Турчин Я. Б.* Отто Ейхельман про роль і місце держави в політичній системі суспільства // Сучасне державотворення в Україні: проблеми теорії та історії : матер. круглого столу. — Л., 2008. — С. 302–307; *Турчин Я. Б.* Отто Ейхельман про перспективи розвитку української державності // Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть : матер. VII Міжнародної науково-теоретичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (Тернопіль, 8 квітня 2009). — Тернопіль, 2009. — С. 289–291.

³ *Eichelman O.* Ueber die Kriegsgefangenschaft: Eine voelkerrechtliche Studie. — Dorpat, 1878. — 200 p.

тя ворожої країни»¹ — це ґрунтовне дослідження інституту воєнної окупації в тогочасному міжнародному праві, в якому розкривалося поняття воєнного займання ворожої території, відношення державної влади окупанта до державного життя на окупованій ним ворожій території, в тому числі до законодавчої, виконавчої та судової влади, права окупанта щодо майна держави-супротивника, а також обов'язки держави-окупанта. Цікаво зазначити, що на відміну від значної кількості тогочасних вчених, О. Ейхельман виступав на захист правомірності ведення партизанської війни². Крім магістерської та докторської дисертацій, питанням права війни присвячено ще низку статей О. Ейхельмана, написаних переважно німецькою мовою³.

Отон Ейхельман, будучи послідовним і переконаним позитивістом, робив особливий наголос на необхідності вивчення міжнародного права в контексті його застосування до конкретних держав. Володимир Грабар цілком справедливо охарактеризував О. Ейхельмана як крайнього позитивіста⁴, а Давид Левін наголошує на спробі «націоналізації» міжнародного права у працях О. Ейхельмана⁵. У 1887–1889 рр. О. Ейхельман підготував і видав фундаментальну «Хрестоматію російського міжнародного права» — збірку міжнародних договорів, укладених Російською імперією, та актів внутрішнього російського законодавства з питань, пов'язаних із міжнародним правом. Розпочавши складання цієї «Хрестоматії» лише як посібника для читання університетського курсу міжнародного права, О. Ейхельман у процесі роботи поставив собі за мету підготувати, як він сам зазначав, «якомога повнішу збірку всіх договорів та законів, якими визначаються міжнародні відносини Росії, та включити до неї також тексти багатьох таких статей, які нині не є для Росії обов'язковою нормою, але які мають значення для загальної теорії нашого предмета (тобто теорії міжнародного права — К. С.)»⁶. У лаконічній, але водночас досить змістовній передмові до першої частини цього видання вчений коротко викладає свої погляди на загальні проблеми міжнародного права, які в подальшому будуть розвинуті ним в інших наукових працях. Як позитивіст, він виступає проти перебільшення юридичного значення загального міжнародного права і критикує недостатню увагу міжнародно-правової науки до юридичного аналізу партикулярних норм, а ідею створення загального кодексу міжнародного права і міжнародного суду називає наївною⁷. «Хрестоматія» О. Ейхельмана побудована таким чином. Перший том містить двосторонні договори Росії з різними державами з різних предметів суспільно-культурних інтересів держави, багатосторонні

¹ *Эйхельман О.* Военное занятие неприятельской страны. — Ярославль, 1879. — 241 с.

² Детальніше про це див.: *Грабарь В. Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). — М., 2005. — С. 558–560.

³ Див., зокрема: *Eichelmann O.* Der bewaffnete Neutralitätsbund Russlands vom Jahre, 1780 // *Russische Revue.* — 1880. — № 16. — Р. 197–249; *Eichelmann O.* Der russische Kriegsbrauch im letzten Kriege mit der Türkei 1877–1878 // *Russische Revue.* — 1880. — № 16. — Р. 528–569; *Эйхельман О. О.* Право на войне и предстоящее попечение о военнопленных русских воинах в Японии. — К., 1904. — 54 с.

⁴ *Грабарь В. Э.* Материалы к истории литературы международного права в России (1647–1917). — М., 2005. — С. 436.

⁵ *Левин Д. Б.* Наука международного права в России в конце XIX и в начале XX веков. — М., 1982. — С. 64.

⁶ *Эйхельман О.* Хрестоматия русского международного права. — К, 1887. — Ч. 1. — С. v.

⁷ Там само. — С. x.

міжнародні конвенції з цих же питань, а також міжнародні договори за участю Росії, які стосуються шляхів сполучення, особливо міжнародних річок та проток. Далі в першому томі вміщені договори Росії з Туреччиною, Єгиптом, Персією, Китаєм, Японією, Кореєю, Хівною, Бухарою та Гавайями. Другий том включає політичні договори Росії з європейськими та американськими державами, союзні договори, чинні міжнародні договори Росії з різних предметів суспільно-культурних інтересів та шляхів сполучення, джерела права війни та акти внутрішнього російського законодавства з питань, які стосуються міжнародного та міжнародного приватного права. Саме цю сукупність міжнародних та внутрішніх актів О. Ейхельман називав «російським міжнародним правом».

Викладаючи протягом багатьох років курс міжнародного права в Університеті Св. Володимира, О. Ейхельман почав друкувати частини своїх лекцій з міжнародного права¹. У 1900 р. побачили світ його «Нариси з лекцій з міжнародного права»², а у 1905 р. розширене і перероблене їх видання³, деякі уривки з якого були нещодавно перевидані в «Антології української юридичної думки», яка була підготовлена в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України⁴ та у виданні «Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира», що була видана Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка⁵.

Отон Ейхельман під міжнародним правом розуміє «правовий порядок, що визначає міжнародні відносини незалежних одна від одної держав»⁶. Учений наголошує, що міжнародне право відрізняється від політики та моралі, однак як і будь-яке право засновується на їхніх засадах. Основою міжнародно-правового вчення О. Ейхельмана є теза про те, що міжнародне право поділяється на дві основні групи правових норм: до першої з них належать загальні норми, що є однаково обов'язковими для всіх держав (загальне, абсолютне, необхідне і природне міжнародне право); до другої — норми окремі, партикулярні або особливі, що є обов'язковими лише для окремих держав. Перша група норм — це основні права в міжнародному праві, які є незмінними постулатами, незаперечними аксіомами мирного співіснування держав і складають мінімум міжнародного права⁷. Надзвичайно цікавим є зауваження О. Ейхельмана про те, що в основних правах

¹ Див.: *Эйхельман О. О.* К вопросу об истории международного права и его литературы. — К., 1885. — 67 с.; *Эйхельман О. О.* Консульское право. — Житомир, 1886. — 128 с.; *Эйхельман О. О.* Заметки из лекций по международному праву. — К., 1889. — 57 с.; *Эйхельман О. О.* Заметка о международных трактатах и международном частном праве. — К., 1890. — 12 с.

² *Эйхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву. — К., 1900. — 292 с.

³ *Эйхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву. — К., 1905. — 394 с.

⁴ *Эйхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву // Антологія української юридичної думки. — К., 2004. — Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В. Н. Денисов, К. О. Савчук ; відп. ред. В. Н. Денисов. — С. 317–331.

⁵ *Эйхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву // Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 8–146.

⁶ Там само. — С. 8.

⁷ Варто зазначити, що на думку Л. Заблоцької, О. Ейхельман був першим юристом-міжнародником, який сформулював термін «мирне співіснування». Див.: *Заблоцька Л.* Розвиток науки міжнародного права вченими Університету Св. Володимира // Український часопис міжнародного права. — № 1. — 1993. — С. 132.

у міжнародному праві «*норми* (курсив О. Ейхельмана) позитивного міжнародного права та відповідні *положення* (курсив О. Ейхельмана) природного права складають одне постійне ціле»¹. Під основними правами у міжнародному праві вчений розумів: право особистості і незалежності держав, рівність між державами, взаємну повагу особи і держави; взаємну свободу, тобто непримусовість волевиявлення при вступі держав у договірні відносини між собою; право держав захищатися проти порушення їхніх прав за допомогою репресалій, мирної блокади та війни; міжнародна відповідальність держав за дії своїх дипломатичних представників та органів влади в міжнародних відносинах, які порушують права іншої держави та особи, яка користується покровительством останньої; обмеження представників держави при укладенні міжнародного договору повноваженнями, наданими відповідною владою в державі, та обов'язковість для держави укладеного уповноваженими міжнародного договору відповідно до цих умов; непорушність укладених між державами договорів і загалом виконання зобов'язань між державами, але з правом односторонньої відмови від виконання договору з причини «*rebus non sic stantibus*»; свобода відкритого моря, як *res communis*, для користування ним всіма народами, при виключенні територіального верховенства окремих держав у відкритому морі; обов'язок воюючих держав дотримуватися під час війни, репресалій та мирної блокади певних обмежень, обумовлених правомірною метою названих насильницьких дій, що здійснюються для власної необхідної оборони, оскільки правомірна мета війни — послабити військові сили супротивника, а не свавільно зруйнувати і знищити супротивника; право держави залишитися нейтральною під час війни між третіми державами². До другої групи норм у міжнародному праві вчений зараховував абсолютну більшість матеріалів міжнародного права і зазначав, що ці норми містяться в міжнародних договорах та законодавстві окремих держав. Кожна держава в силу своєї міжнародно-правової незалежності на свій розсуд самостійно визначає необхідність участі в нормах міжнародного права цієї категорії. Причому вона може робити це як шляхом укладення міжнародних договорів з іншими державами, так і за допомогою власних законів, тобто зовсім автономно від інших держав. У цих міркуваннях полягає своєрідність міжнародно-правового вчення О. Ейхельмана, який у системі джерел міжнародного права надзвичайно важливу роль надавав саме національному законодавству держав. Українська дослідниця історії науки міжнародного права Людмила Заблоцька слушно зазначала, що «О. О. Ейхельман зробив першу спробу комплексного підходу до міжнародно-правового регулювання, особливість якого полягає в тому, що ця спроба здійснювалася з точки зору міжнародно-правової практики, щодо якої автор мав наміри врахувати і відобразити тісний взаємозв'язок міжнародної і національної правових систем та їх взаємодію»³. Отже, О. Ейхельман стверджу-

¹ *Ейхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву // Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 9.

² Там само. — С. 9–10.

³ *Заблоцька Л.* Розвиток науки міжнародного права вченими Університету Св. Володимира // Український часопис міжнародного права. — 1993. — № 1. — С. 132.

вав, що для кожної держави має обов'язкову силу також її партикулярне (національне) міжнародне право: для Росії — російське міжнародне право, для Німеччини — німецьке, для Франції — французьке тощо. При цьому він спеціально наголошував на тому, що, незважаючи на подібність чи навіть тотожність таких норм у різних державах, вони не створюють загального звичаєвого міжнародного права і залишаються юридично самостійними одиницями. Характерною особливістю поглядів О. Ейхельмана було те, що він наголошував на надзвичайно важливій ролі порівняльного правознавства для розробки міжнародно-правової теорії. «Порівняльна юриспруденція має можливість підмити в цій численній практиці міжнародних договорів (та законодавств різних країн) загальну засаду, яка складає широку систему, — теоретично зрозумілу, надзвичайно цікаву, але і практично, в сенсі, так би мовити, практичного укладу міжнародно-правового життя даної епохи, досить важливу»¹, — стверджував науковець. Він зазначав, що звичайно, ці загальні засади не можуть мати юридично обов'язкової сили для жодної держави, але вони є позитивною теорією практики міжнародно-правових відносин держав, яка значною мірою впливає на практику укладення загальних міжнародних договорів у різних сферах.

У питанні про міжнародну правосуб'єктність О. Ейхельман займає типову для позитивіста позицію, згідно з якою суб'єктами міжнародного права можуть вважатися тільки держави. «Держави набувають міжнародні права, приймають на себе міжнародні обов'язки та несуть відповідальність за міжнародним правом»², — наголошує він. Науковець поділяє суб'єкти міжнародного права на абсолютні, тобто суверенні держави та обмежені, або умовні (несуверенні держави, а в окремих випадках навіть і деякі «автономні області» держав, наприклад, колонії Англії. Загалом міжнародне право регулює лише відносини незалежних держав (абсолютних суб'єктів міжнародного права), але інколи може регулювати і відносини між абсолютними та обмеженими суб'єктами міжнародного права чи навіть тільки між обмеженими суб'єктами (наприклад, між Росією та Королівством Саксонія чи між Францією та швейцарським кантоном Базель). Об'єкти міжнародно-правових відносин, тобто те, що є предметом регулювання міжнародних договорів, можуть бути найрізноманітнішими, але будь-який міжнародний договір має ґрунтуватися на трьох необхідних засадах: 1) взаємна вигода; 2) збереження політичної незалежності держав (однак реалії тогочасного міжнародно-правового життя змушують О. Ейхельмана вказати на винятки з цього правила, що стосуються, наприклад, договорів європейських держав зі східними, які встановлюють консульську юрисдикцію європейських держав щодо своїх громадян на Сході); 3) укладення договорів на певний термін (тут вчений також робить застереження, вказуючи на те, що практика автоматичної пролонгації міжнародних договорів набуває все більшого поширення)³.

¹ *Ейхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву // Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 10.

² Там само. — С. 12.

³ Там само. — С. 13–14.

Поняття «джерело права» О. Ейхельман визначає як «той правотворчий акт, який надає даній окремій нормі права, або цілому кодексу норм права, значення юридичної обов'язковості»¹. Серед джерел міжнародного права він виокремлює: 1) природне право; 2) міжнародні угоди держав; 3) автономні закони та розпорядження держави; 4) юридичне тлумачення за аналогією. На його думку, значення природного права як джерела міжнародного права полягає в тому, що основні права в міжнародному праві не впливають ані з договору, ані зі звичаю, ані з внутрішніх законів та розпоряджень держав і складаються безпосередньо з природного права. Вони є, за його висловом, «неодмінними наслідками становища “мирного співіснування” незалежних одна від одної держав та, загалом, крайнім мінімумом необхідних норм для існування правових відносин між суб'єктами міжнародного права»². Отже, хоча О. Ейхельмана і можна вважати, так би мовити, зразковим позитивістом, він, тим не менш, визнає природне право важливим джерелом міжнародного права. «Міжнародна угода або договір є найбільш звичайною та найбільш нібито явною формою утворення норм міжнародного права»³, — зазначає він. Як вже йшлося раніше, О. Ейхельман послідовно захищає точку зору, відповідно до якої внутрішнє законодавство держав є джерелом міжнародного права. Аргументуючи свою позицію, він стверджував, що «держави, видаючи подібні закони та розпорядження, робить це для того, щоб вони “були дотримані” її органами щодо інших держав; останні (та їхні піддані) знають про такі закони і розпорядження завдяки офіційному оголошенню про них, і вони також зобов'язані та вправі узгоджувати з ними свої дії, стикаючись зі сферою дії держави, що видала ці закони і розпорядження»⁴. Також О. Ейхельман вважав джерелом міжнародного права юридичне тлумачення за аналогією, але зазначав, що воно застосовується у міжнародному праві дуже обмежено. Особливістю міжнародно-правових поглядів О. Ейхельмана є категоричне заперечення ролі звичаю як джерела міжнародного права⁵. Критикуючи загальновизнану тезу про те, що звичай є одним із основних джерел міжнародного права, він зазначав, що звичай в юридичному розумінні цього терміна не може створюватися у відносинах між незалежними одна від одної державами. Оскільки «звичаєве право може створюватися лише там, де існує відповідна авторитетна влада..., яка охороняє норму звичаєвого права, яка склалася», то «звідти зрозуміло, що між державами, за відсутності подібної влади між ними, звичаєве право не може створюватися»⁶. Отже Ейхельман досить скептично ставився до популярної на той час ідеї створення загального кодексу міжнародного права, наголошуючи на тому, що

¹ *Эйхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву // Наука международного права в Университете Святого Володимира : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Эйхельман, П. М. Богаевський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 16.

² Там само.

³ Там само. — С. 20.

⁴ Там само. — С. 21.

⁵ Детальний розгляд і критику протиріч позиції О. Ейхельмана щодо ролі звичаю у міжнародному праві див.: *Шокін Ю. В.* Міжнародно-правовий звичай: проблеми теорії і практики. — Х., 2012. — С. 26–28.

⁶ *Эйхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву // Наука международного права в Университете Святого Володимира : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Эйхельман, П. М. Богаевський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 22–23.

незалежні держави ніколи не погодяться на таке обмеження свого суверенітету. Значно більш перспективним йому видавався той шлях, яким, власне кажучи, і йшла практика держав — укладання загальних договорів, метою яких є кодифікація тих чи інших інститутів міжнародного права.

Досліджуючи питання гарантій дотримання норм міжнародного права державами, О. Ейхельман висловлює слушну, на наш погляд, думку, що абсолютне дотримання всіх законодавчих норм не в змозі забезпечити жодна правова система. Але рівень дотримання правових норм у міжнародному праві, на думку О. Ейхельмана, значно вищий, ніж у внутрішньому праві. Пояснення юридично обов'язкової сили міжнародного права у нього суто позитивістське: «Міцний історичний устрій сучасного міжнародно-правового життя цивілізованого світу, розумність та практичність норм чинного міжнародного права забезпечують міжнародному праву в житті народів безсумнівне панування як юридичної засади»¹.

Значну увагу О. Ейхельман приділив питанню географічного поширення міжнародного права, тобто сфері його дії. Для тогочасної науки міжнародного права це питання мало не лише суто теоретичне, а й неабияке практичне значення, оскільки класичне міжнародне право поширювало свою дію насамперед на так звані цивілізовані, тобто християнські народи Європи та Америки, а більшість народів Азії та Африки були виключені зі сфери дії міжнародного права і перетворені у колонії або напівколонії європейських держав. Це, в свою чергу, зумовило розвиток різноманітних інститутів колоніального міжнародного права, таких, зокрема, як режим капітуляцій чи консульська юрисдикція. Отон Ейхельман — один із небагатьох тогочасних учених-міжнародників, який прямо визнає міжнародну правосуб'єктність держав і народів, які знаходяться поза сферою європейської (християнської) культури. На його думку, участь або неучасть цих держав у зносинах з більш культурними європейськими та американськими державами жодним чином не впливають на їх міжнародну правосуб'єктність. Держави та народи, які знаходяться поза сферою європейської (християнської) культури, О. Ейхельман поділяв на декілька категорій: 1) старовинні (своєрідні) культури (Китай, Корея, Сіам та, до 90-х років XIX ст., Японія); 2) потужні мусульманські держави (Туреччина з Єгиптом, Персія та мусульманські держави Північної Африки); 3) велика кількість варварських держав в Африці, Азії та на островах Тихого океану; 4) племена дикунів та напівдикунів за межами Європи². Учений зазначав, що нерівність культурних сил нерідко призводить до того, що держави, які не охоплюються сферою європейської культури, стають залежними від європейських чи американських держав. Але попри те вони беруть участь у різноманітних міжнародно-правових відносинах, зокрема у сфері торгівлі та мореплавства, організації телеграфних та поштових зносин тощо. Водночас він звертає увагу на те, що у договорах європейських та американських держав з «не-

¹ *Ейхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву // Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 39.

² *Ейхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву. — К., 1905. — С. 90.

цивілізованими» державами часто обмежується їхній суверенітет та здійснюється відступ від принципу взаємності міжнародних зобов'язань, зокрема у питанні про консульську юрисдикцію. Досліджуючи питання участі у міжнародно-правових відносинах диких та напівдиких племен, О. Ейхельман висловлюється проти автоматичного розгляду території, яку вони займають в якості *res nullius* і наголошує на тому, що європейські держави повинні викуповувати території у володарів для заснування своїх колоній. Загальний висновок О. Ейхельмана з цього приводу такий: «Засади міжнародного права, відповідно до свого природного призначення, розповсюджують свою дію в усьому світі — повсюди там, де вони знаходяться для себе достатні умови побуту»¹. Практичний успіх такого універсального поширення міжнародного права, на думку вченого, залежить насамперед від розвитку засобів та шляхів сполучення між різними країнами².

Аналізуючи інститут міжнародно-правового визнання, О. Ейхельман дотримується декларативної теорії, наголошуючи на тому, що визнання — це насамперед політичний акт, який «не є умовою для того, щоб нова держава тільки завдяки такому визнанню могла вважатися суб'єктом міжнародного права»³. Більше того, він наполягає на тому, що нова держава вправі вимагати для себе мирного співіснування з іншими державами як необхідного мінімуму прав суб'єктів міжнародного права. Отон Ейхельман критикує конститутивну теорію визнання, відповідно до якої суб'єктами міжнародного права можуть вважатися лише ті з нових держав, які визнані вже існуючими членами міжнародного співтовариства. Його основні аргументи з цього питання є такими: по-перше, він ще раз наголошує на своїй тезі, що жодного загального звичаєвого міжнародного права взагалі не існує, а є лише основні права в міжнародному праві, які впливають з природного права і належать кожній новій державі в силу самого факту її існування, незалежно від волі інших держав. По-друге, його аргумент зводиться до того, що не існує ніякої міжнародної організації, яка б надавала визнанню нової держави міжнародно-правове значення. Він ставить риторичне запитання: скільки потрібно міжнародно-правових визнань існуючих держав для того, щоб перетворити нову державу на суб'єкт міжнародного права? Отже, «немає такого організованого порядку, в силу якого нові держави перетворювалися б на суб'єктів міжнародного права лише за умови визнання їх старими державами»⁴.

Свої погляди на фундаментальні зміни в міжнародному праві, які відбулися після Першої світової війни та створення Ліги Націй, О. Ейхельман висловив у своїй праці «Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права»⁵, написаній ним українською мовою і опублі-

¹ *Ейхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву. — К., 1905. — С. 92.

² Про погляди О. Ейхельмана щодо сфери дії міжнародного права у порівнянні з іншими вітчизняними юристами-міжнародниками того часу див.: *Савчук К. О.* Питання сфери дії міжнародного права у вітчизняній міжнародно-правовій науці XIX — початку XX сторіччя // *Правова держава : щорічник наук. пр.* — К., 2011. — Вип. 22. — С. 424–430.

³ *Ейхельман О. О.* Очерки из лекций по международному праву. — К., 1905. — С. 188.

⁴ Там само. — С. 190.

⁵ *Ейхельман О.* Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права // *Записки Української господарської академії в ЧСР.* — Подєбради, 1931. — Т. 3. — Вип. 1. — С. 108–153.

кованій у 1931 р. під час перебування в еміграції у Чехословаччині. У 2004 р. вона була повністю перевидана Інститутом держави і права ім. В. М. Корецького НАН України в рамках «Антології української юридичної думки»¹ і таким чином фактично заново введена у науковий обіг. У цій праці О. Ейхельман продовжує наполягати на своїй тезі про те, що у сфері міжнародно-правового життя правопорушення трапляються набагато рідше, ніж у внутрішньо-державному праві. «Тут не буває тих масових порушень норм права, що є таким щоденним явищем у житті кожної держави, що так виразно в цифрах показує щорічна судова статистика кожної країни. У міжнародних зносинах держав навіть далекої аналогії масових правопорушень немає; тут в обставинах зносин між урядами держав її навіть не може бути»², — наголошує він. Але в міжнародних відносинах, зазначає вчений, великою проблемою є те, що у випадку, коли міждержавний спір не може бути розв'язаний мирним шляхом, держави можуть вдаватися до війни, «результат якої є вже справою факту: залежить від перемоги сильнішої сторони, якою може зробитися і сторона не права»³. Отон Ейхельман позитивно оцінює Пакт Бріана-Келлога 1928 р., але вважає його лише «платонічним політичним жестом». На його думку, набагато важливішим для забезпечення миру є створення Постійної палати третейського суду та Постійної палати міжнародного правосуддя. Саме ці установи зміцнюють моральний і політичний авторитет міжнародного права в реальному житті. Поняття міжнародного права О. Ейхельман визначає таким чином: «міжнародне право є 1) правовий порядок, який 2) означає обов'язкові норми 3) у публічно-правових відносинах 4) між незалежними одна від одної державами, згідно з міжнародно-правовими спілками держав»⁴. Учений продовжує дотримуватися висловленої ще у своїх перших лекціях думки, що основними суб'єктами міжнародного права є держави. Він рішуче заперечує визнання міжнародної правосуб'єктності індивіда, аргументуючи свою думку тим, що договори стосовно статусу національних меншин, укладені у 1919–1923 рр., які надають право окремим групам населення (національним меншинам) звертатися до іноземних держав або до Ліги Націй у справі захисту своїх прав, є поодинокими випадками, які принципово не змінюють поняття міжнародної правосуб'єктності. Також він залишається переконаним захисником своєї концепції існування в міжнародному праві основних і партикулярних норм.

Науковий доробок О. Ейхельмана в галузі міжнародного права не обмежується розглянутими вище працями. Низка його праць, написаних німецькою мовою, присвячена, зокрема, історії дипломатичних зносин Росії у XVIII ст.⁵ та право-

¹ *Ейхельман О. О.* Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права // Антологія української юридичної думки : в 10 т. — К., 2004. — Т. 8 : Міжнародне право / упоряд. : В. Н. Денисов, К. О. Савчук ; відп. ред. В. Н. Денисов. — С. 332–382.

² Там само. — С. 333.

³ Там само. — С. 334.

⁴ Там само. — С. 353.

⁵ *Eichelman O.* Zur Geschichte des diplomatischen Verkehrs in Russland im XVIII Jahrhundert // Russische Revue. — 1877. — № 11. — P. 535–577.

вому регулюванню міжнародного цивільного обігу у Росії у цей період¹. Про широту та різнобічність наукових інтересів свідчить і низка рецензій на праці російських та зарубіжних міжнародників, зокрема А. Гартмана², А. фон Бульмерінга³, К. Людера⁴, Л. Гесснера⁵, А. Гефтера⁶, Ф. Мартенса⁷. Отже, внесок О. Ейхельмана у розвиток вітчизняної доктрини міжнародного права важко переоцінити, а його міжнародно-правові погляди ще чекають свого комплексного дослідження вітчизняними науковцями. Сподіваємося, що перевидання вибраних праць вченого буде сприяти пошуків інтересу до його міжнародно-правової спадщини у сучасних українських правознавців.

Савчук К. О. Отон Отонович Ейхельман — біографічний нарис і міжнародно-правові погляди

Анотація. Стаття присвячена дослідженню наукової біографії та аналізу міжнародно-правових поглядів видатного юриста-міжнародника ХІХ — першої половини ХХ ст. професора Університету Св. Володимира Отона Отоновича Ейхельмана (1854—1943).

Ключові слова: наука міжнародного права, історія науки міжнародного права, О. О. Ейхельман, Університет Св. Володимира.

Савчук К. А. Отон Отонович Эйхельман — биографический очерк и международно-правовые взгляды

Аннотация. Статья посвящена исследованию научной биографии и анализу международно-правовых взглядов выдающегося юриста-международника ХІХ — первой половины ХХ в. профессора Университета Св. Владимира Отона Отоновича Эйхельмана (1854—1943).

Ключевые слова: наука международного права, история науки международного права, О. О. Эйхельман, Университет Св. Владимира.

¹ *Eichelmann O.* Der rechtliche Ordnung des internationaler-buergerlichen Verkehrs Russlands im achtzehnten Jahrhundert seit Peter I // *Russische Revue.*— 1878. — №. 12. — P. 209—246.

² *Эйхельман О. О.* Рецензия на кн. Адольфа Гартмана «Институты практического международного права в мирное время, с особенным применением к государственному устройству и управлению Германии» (Ганновер, 1874) // *Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира* : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 146—152.

³ *Эйхельман О. О.* Рецензия на кн. Аугуста фон Бульмеринка «Практика, теория и кодификация международного права» (Лейпциг, 1874) // *Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира* : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 153—160.

⁴ *Эйхельман О. О.* Рецензия на кн. «Женевская конвенция. Историко-критический разбор» Соч. профессора Людера (Эрлангер, 1876) // *Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира* : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 161—167.

⁵ *Эйхельман О. О.* Рецензия на кн. Людвиг Гесснера «Воюющие и нейтральные державы» (Берлин, 1877) // *Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира* : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 168—169.

⁶ *Эйхельман О. О.* Рецензия на кн. Гефтера «Европейское международное право» / пер. К. Таубе. — СПб., 1880 // *Наука міжнародного права в Університеті Святого Володимира* : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 173—176.

⁷ *Эйхельман О. О.* Рецензия на кн. Федора Мартенса «Восточная война и Брюссельская конференция 1874—1878». — СПб., 1879 // *Наука міжнародного права в університеті Святого Володимира* : в 2 т. — К., 2004. — Т. 2 : О. О. Ейхельман, П. М. Богаєвський, О. О. Жилін / упоряд. : О. В. Задорожній, В. А. Короткий. — С. 177—201.

Savchuk K. Oton Otonovich Eykhelman — Biographical Sketch and International-Legal Views

Annotation. This article is devoted to scholarly biography and analysis of international-legal thoughts of one of the most eminent international lawyer of XIX — first half of XX century, professor of the University of St. Volodymyr Oton Otonovich Eykhelman (1854–1943).

Key words: science of international law, the history of science of international law, O. Eykhelman, University of St. Volodymyr.